

СЕМАНТИЧНІ ПРЕСУПОЗИЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ ІМЕННИКІВ ЯК НОСІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕЇ

(на матеріалі назв діячів)

У даному дослідженні розглядається проблема наявності в структурі значення іменників семантичних пресупозицій та їх роль у вираженні української національної ідеї.

Ключові слова: *пресупозиція, іменник, національна ідея*

In this article the problem of presuppositions' existence in nouns' meaning structure was observed and their role in Ukrainian national idea was found.

Key words: *presupposition, noun, national idea.*

У попередніх статтях ми розглядали українські іменники-назви діячів з погляду наявності в них пресупозицій, зв'язку їх значень з українською ментальністю, класифікували їх за класами тощо.

У даному дослідженні спробуємо простежити наявність у семантичних пресупозиціях українських іменників-назв діячів ознаки української національної ідеї та визначити її важливість для формування національної гідності народу й мотивування його моральної поведінки.

Найважливішою складовою духовного життя українців є, безперечно, їх національна свідомість. Вона існує й розвивається за власними законами, має безліч виявів, форм і самостверджується, творячи націю.

Українська національна ідея формувалася протягом тривалого часу, загартовуючись у складних ситуаціях життя українців, модернізуючись і розвиваючись, втілюючись у системі духовних пріоритетів українського народу, що відображає основні засади розвитку та буття української нації, її культурного життя.

На сучасному рівні розвитку суспільства, коли, нарешті, минув досить тривалий час після розвалу “великої держави” – СРСР, мислячі люди України змогли адекватно оцінити й усвідомити себе як націю, окрему від Росії та інших колишніх радянських республік, переосмислили історію, яка подавалася лише в певному, вигідному для керівництва уряду, ракурсі, переоцінили, точніше, заново оцінили історію своєї держави. Ось саме зараз на перший план і вийшов пошук національної ідеї як націотворчого чинника.

За висновками І. О. Кресіної, у національній свідомості можна виділити три рівні функціонування:

- у буденній національній свідомості поняття “національна ідея” найчастіше асоціюється з народним духом, народністю, людяністю, національним інтересом, державницькою ідеєю;
- на теоретичному рівні під впливом ідей, концепцій, світогляду формуються національний ідеал та національна ідея;
- на державно-політичному рівні (якого, на нашу думку, ми поки ще не досягли, та сподіваємось, досягнемо) має відбуватися кристалізація національних інтересів, політичних вимог та державної політики [1].

Якби ж у нашій державі таки був досягнутий і до кінця пройдений найнеобхідніший, на нашу думку, державно-політичний рівень функціонування національної свідомості, українці, принаймні переважна більшість із них, що не є заідеологізованими й заскоруглими для сприйняття усього нового, якщо воно не є шкідливим, зуміли б, нарешті, витворитися, згуртуватися в єдине ціле - національно свідомий народ.

Найпершою ознакою нації є окремішність, самотність її мови.

Мова є одним із компонентів культури як продукту соціальної активності людини, і водночас однією з форм створеної людиною культури. У ній у специфічно людській та конкретно-національній (етнічній) формі відображається весь пізнаний і практично освоєний людиною світ. Людина – це деяка ланка, що з’єднує реальний світ і мову, що відображає цей світ. Тому людина є одним із головних факторів культури, а мова, міфологія, релігія,

мистецтво, наука потрібні їй для формування власного уявлення про світ як основу своєї життєдіяльності. Під час побутових контактів зі світом, діяльної його переробки та оволодіння, спостережень та підбиття їх підсумків у людини формується цілісне уявлення про світ. У формуванні картини світу беруть участь усі сторони психічної діяльності людини, починаючи з відчуття, сприйняття, уявлення і завершуючи вищими її формами: мисленням і самоусвідомленням. Людина відчуває світ, спостерігає за ним, пізнає, розуміє, осмислює, інтерпретує, створюючи таким чином світосприйняття власне й загальнонаціональне.

Відображення ж світу відбувається в основному за допомогою мови, особливо тих аспектів її, у яких так чи інакше відображається сама людина [2: 20].

Саме до мови, до назв, створених українським народом, і звернулись ми, аби продемонструвати, що незалежно від історичних обставин буття народу, в глибинах його підсвідомості завжди жевріла іскра самозбереження, самоусвідомлення, патріотизму (можливо, дещо романтизованого), інакше кажучи, національна ідея на буденному рівні функціонувала завжди, але не вистачало сил або й можливостей розпалити це багаття.

Через антропоцентричну переорієнтацію сучасної лінгвістики серед різних мовних аспектів найважливішими для сьогодення, вочевидь, є ті, в яких так чи інакше відображається сама людина .

Досить цікавою з цього погляду є лексика на позначення людської діяльності й самого діяча, тобто іменники-назви діячів, що є “найближчими” до повсякденного буття народу, відображають усі його прагнення, сподівання, оцінки – в цілому, національну свідомість. Назви діячів є ядром категорії особи і являють собою, за словами О. О. Потебні, первісне ім'я, що передувало виділенню категорій іменника та прикметника, первісний дієприкметник-іменник, слово з певною субстанцією та ознакою.

Категорія діяча є призмою, за допомогою якої фокусується бачення людиною себе як активного перетворювача навколишнього середовища й визначається роль самої людини в цьому складному й суперечливому світі.

Різноманітні дії людини називаються за допомогою відповідних дієслів, від яких походять іменники на позначення особи-діяча, що є, на нашу думку, основним показником характеру етносу, рис його психології.

Визначення цих іменників у словниках містять такі компоненти: професія; спеціаліст у чомусь; той, хто виконує конкретну роботу. Визначення “той, хто” ідентифікує назву за діючою особою, решта – диференціюють: повідомляють про рід діяльності, об’єкт впливу, створення, знаряддя, спосіб діяльності, місце виконання дії. Інформація ідентифікуючого характеру – “діяльність” – є імпліцитною у семантиці позначення дії.

До внутрішньої, прихованої, інформації слід віднести також пресупозиції, якими для іменників даного класу є такі семи: “предметність”, “конкретність”, “істота”, “особа”, “вік”, “стать”.

Під час визначення пресупозицій у семантиці іменників аналізованої групи ми керувалися, перш за все, думкою Ю. Д. Апресяна. Дослідник виводить розрізнення між пресупозицією та власне значенням слова, що виявляється, зокрема, в різній реакції на заперечення: під дію заперечення потрапляє значення, а не пресупозиція. Але Ю.Д.Апресян зауважує, що поняття пресупозиції не є достатнім: “у деяких випадках під пресупозиціями розуміють ті елементи тлумачення, які описують оцінку позначуваної словом ситуації одним із її учасників або суб’єктів мовлення” [3: 29]. Такі елементи тлумачення в сучасній семантиці називають іноді модальною рамкою висловлювання й інтерпретують як особливий семантичний об’єкт, який допомагає мовцеві висловити своє ставлення до певної ситуації, події, оцінити її.

Дж. Лаков і О. Дюкро під поняттям пресупозиції розуміли “фонд спільних знань” співрозмовників, їхню “попередню домовленість” [4]. Ноель Мулуд називав це явище “вихідною домовленістю учасників комунікації” [5].

Розглядаючи пресупозиції як “фонд спільних знань” носіїв мови, до них можна віднести й відбитки духовного життя українців, такі як схвалення або засудження деяких дій, певного ставлення до діячів, пов’язані із відображенням у назвах діячів духовних ідеалів українського народу, його прагнень, бажань, сподівань – усього того, що охоплює світосприйняття народу, його самосвідомість, орієнтацію у світі, ментальність, і, отже, складає поняття української національної ідеї, формованої упродовж століть.

Тема пресупозицій висвітлювалась у роботах таких закордонних учених, як: Г. Фреге, Дж. Лаков, О. Дюкро, Ф.Кіфер, Ч.Філмор, Н.Хомський, Р. Карнап, Н. Мулуд та ін.

У вітчизняному мовознавстві проблема пресупозицій досліджувалась такими видатними вченими, як: М.Г.Комлев, Ю.Д.Апресян, О.В.Падучева, Н.Д.Арутюнова та ін.

Серед різних підходів до розуміння поняття пресупозиції нами було взято за основу підхід Ю.Д.Апресяна, як один із можливих. Наше розуміння поняття пресупозицій базується на узагальненій позиції різних дослідників, за якою до семантичних пресупозицій ми відносимо 3 типи семантичних елементів:

1. елементи енциклопедичного знання, що за жодних умов не можуть входити ані до опису сполучуваності слів, ані до тлумачення їх лексичних значень;

2. елементи, що можуть входити безпосередньо до тлумачення, але не до опису сполучуваності;

3. елементи, що можуть входити швидше до опису сполучуваності слова, ніж до тлумачення його значення [6].

Отже, з огляду на ці узагальнені нами правила, стає зрозумілим виділення нами раніше названих пресупозицій:

1. предметність
2. конкретність
3. істота

4. особа;
5. вік (дорослість);
6. стать (чоловіча).

Але певна частина досліджених прикладів має, крім зазначених інтегральних сем, також яскраво виражену оцінну семантику, що повністю розкривається в контексті. Для іменників, що дають оцінку явищу, предмету чи особі, семантичні пресупозиції є невід'ємною складовою частиною їх значення і становлять собою переважно “фонд спільних знань” носіїв мови.

За відсутності повніших нових видань тлумачних словників української мови, суцільна вибірка іменників-назв діячів здійснювалась за словниковими статтями “Словника української мови” в 11 томах на підставі спільної ознаки “характер занять, виконання дії”, що є семантичним інваріантом усіх одиниць досліджуваного класу. Усього було опрацьовано 2700 слів названої групи, з яких зафіксований у словнику варіант жіночого роду, утворений за допомогою суфіксів жіночого роду на позначення діячів (-к(а), -иц(я), -ниц(я)) мають лише 34% досліджуваних назв, а 2% іменників жіночого роду взагалі не мають співвіднесення з іменниками чоловічого роду (наприклад, *породженниця, полоскальниця, помийниця*), що можна, очевидно, пояснити наявністю у менталітеті народу усталеного поділу професій на суто “жіночі” та “чоловічі” із перевагою “чоловічих”, оскільки жінці у світогляді українського народу завжди відводилась роль берегині домашнього вогнища, господарки дому, вихователя дітей, тоді як чоловік повинен був мати якусь професію, щоб утримувати свою родину, а тому сема «чоловіча стать» є пресупозицією для більшості, але не для всіх агентивних іменників української мови.

Зупинимося на найбільш цікавих прикладах.

Певний відсоток назв – 11% - складають назви осіб, спільні для іменників чоловічого і жіночого родів. Вони утворені, переважно, за допомогою суфіксів іншомовного походження (-ор, -итор, -ер) – наприклад, *дегустатор, інформатор, репетитор, тренер, інженер* і складають порівняно новий шар

запозиченої лексики, для якої звичайним є чоловічий рід, а належність до жіночого роду визначається контекстом.

17% назв мають яскраво виражену пресупозицію негативного ставлення народу до діячів, названих іменниками типу *гріховодник, перекручувач, двоєженець, торохтій, твалтівник, дворушник, гонорарник, торохтій* тощо. Очевидно, що негативна оцінка, наявна у названих та подібних до них іменниках розглянутої групи, багато в чому залежить від семантики твірних основ наведених іменників. Так, для іменників типу *поневолювач, гонитель, гнобитель, полонитель, пригноблювач, русифікатор* наявність пресупозиції негативного ставлення зумовлюється історичними обставинами формування незалежності українського народу, віддзеркалюючи загальнолюдські прагнення свободи, справедливості, звільнення від усяких форм експлуатації і гніту, посилені багатовіковим потерпанням народу України від різноманітних загарбників та завойовників. Цю тезу можна підтвердити словами Н.Григорієва про те, що політичними ідеалами українського народу є “свобода як особи, так і всіх суспільних гуртувань: родин, товариств, партій, класів, націй; рівноправність і демократія” [7: 446].

В іменниках типу *перекручувач, торохтій, політикан, горлоріз, грабіжник, гуляка, дезертир, п'яниця, руйнівник, розтратник, розбещувач, розбійник* наявність пресупозиції негативного ставлення до суб'єкта дії можна пояснити через виконання особою дії, що не є нормою в суспільстві, порушує пріоритети загальнонаціонального та загальнолюдського характеру, зводить нанівець такі соціально значущі цінності як повага до громадської думки, моральних приписів, свідомість людини як члена суспільства.

І лише 1% назв мають яскраво виражену пресупозицію позитивного ставлення до суб'єкта дії, наприклад, *політишувач, покровитель, годувальник, дбайливець, піклувальник, опікун, рятівник, просвітник, розрадник, цілитель, лікар, проводир, рекордист, помічник, знахар, грамотій* (в останньому слові наявна також певна іронія). Така пресупозиція, знову ж таки, є наслідком словотвору іменників і пов'язана із значенням твірних основ, що називають дію,

спрямовану на покращення життя особистості у суспільстві вільних індивідів, які допомагають один одному, намагаючись створити краще життя не лише для себе, а й для усіх членів спільноти – риса національного характеру українців, яку Ю.Липа називає “свідомістю про те, що служиться спільно чомусь ліпшому” [8: 437].

Таким чином, провівши аналіз іменників-назв діячів в українській мові, можна впевнено робити висновки про те, що мова (як одна з основних ознак нації) є виразником менталітету народу, який виявляється, зокрема, у наявності пресупозицій схвалення чи несхвалення дії, виконуваної суб'єктом, відповідності цієї дії загальноприйнятим нормам у суспільстві.

Перевагу іменників із пресупозицією засудження можна пояснити за допомогою поняття аксіологічної шкали, нормою на якій є, переважно, позитивна оцінка, через що увага акцентується частіше на тих діях, що виходять за межі норми, тобто є негативними. Наявність пресупозиції негативного ставлення, на нашу думку, впливає із світобачення українського народу, сприйняття ним роду занять людини як основного показника її життя, характеру, а тому стає видимою лише для тих, хто досить добре володіє українською мовою, щоб “зануритись у світ цінностей народу” [9], зрозуміти, від яких дієслів утворено іменники цієї підгрупи; і має певний фонд знань про ментальність українського народу, який засуджує слабкодухість чоловіків, злодіяння, поневолення людей, завдання шкоди собі та іншим, гаяння часу, високо підносить людську особистість, що “робить українця ворогом сліпих авторитетів” [10], а також наділяє “енергією мужеськості, згармонізованої з жіночим первнем і підпорядкованим родині” [10].

Отже, з наведених прикладів видно, що у семантичних пресупозиціях українських іменників-назв діячів чітко простежуються ознаки української національної ідеї, і, з огляду на це, досить важливо апелювати до мови, аби звернутися й до національної свідомості українців, примусити їх відроджувати свою націю, користуючись глибинними й природними прагненнями, моральними приписами, закладеними у свідомості нації і відбитими у її мові.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кресіна І.О. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси: (Етнополітологічний аналіз): [Монографія]. – К.: Вища школа, 1998. – 392 с.
2. Ахматьянова З.С. Существительные nomina agentis в современном русском языке: Диссертация на соиск. ... канд. филолог. наук. – Уфа, 2000. – 221 с.
3. Апресян Ю.Д. Лексическая семантика. Синонимические средства языка. М.: Наука, 1974. – 368 с.
4. Ducrot O. Presupposés et sous-entendus // Langue française. – 1969. – № 4. – р.34-36.
5. Мулуд Н. Анализ и смысл: очерк семантических предпосылок логики и эпистемологии /пер. с фр. Автономовой Н.С. и Муравьева Ю.А. – М.: Прогресс, 1979. – 348 с.
6. Кічук М.І. Про семантичні пресупозиції українського іменника (на матеріалі назв діяча) // Записки з українського мовознавства. – Одеса. – 2000. – вип. 10. – С. 71-77
7. Григорієв Н. Українська національна вдача // Українознавство: хрестоматія-посібник. – К.: Либідь, 1997. – кн. 2. – С. 445-449.
8. Липа Ю. Призначення України // Українознавство: хрестоматія-посібник. – К.: Либідь, 1997. – кн. 2. – С. 422-445.
9. Вендина Т.И. Этнолингвистика, аксиология и словообразование // Слово и культура. Памяти Никиты Ильича Толстого.– М.: Индрик, 1998.– т. 1.
10. Кічук М.І. Семантичні пресупозиції українського іменника як вияв ментальності народу // Записки з загальної лінгвістики. – Одеса, 2002. – вип. 5. – С. 63-69